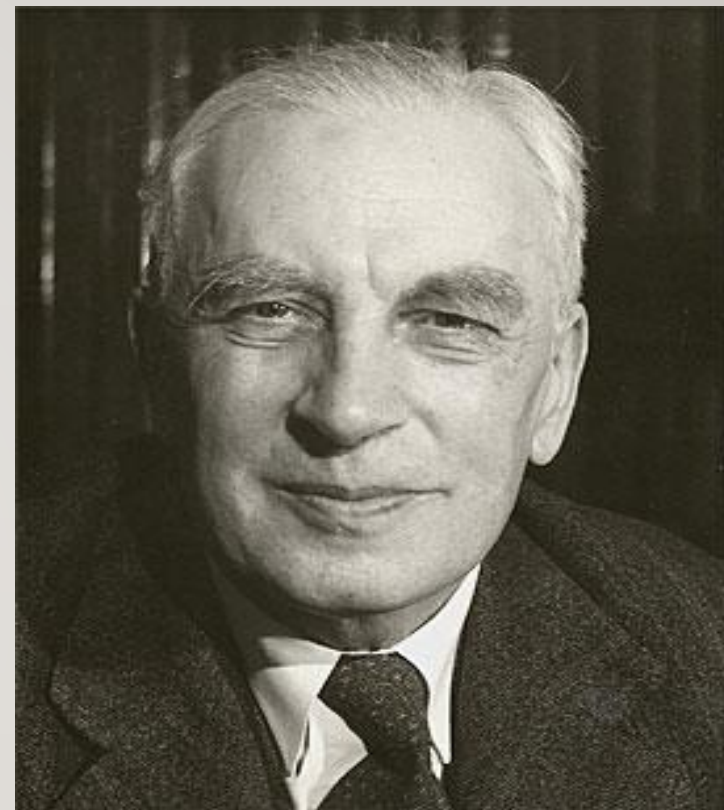

КӨШПЕНДІЛЕР **МӘДЕНИЕТІНІҢ ӘЛЕМДІК** **ӨРКЕНИЕТ ЖҮИЕСІНДЕГІ** **ОРНЫ**

КӨШПЕЛІЛЕР НЕМЕСЕ ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ - ТҮРКІ ТЕКТЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ, СОНЫҢ ІШІНДЕ ҚАЗАҚТАРДЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУ САТЫСЫ, ЭТНОМӘДЕНИ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТАБИҒИ-ТАРИХИ ТҰРПАТЫ. АДАМЗАТ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ БАРЫСЫНДА ӨРКЕНИЕТ АТАУЫНЫҢ ӨЗІНЕ ӘР ТҮРЛІ, КЕЙДЕ БІР-БІРІНЕ ҚАРАМА-ҚАЙШЫ АНЫҚТАМАЛАР ҚАЛЫПТАСТЫ.

Көп уақытқа дейін номадалық мәдениетке Еуропада үстірт баға беріліп, үнемі кемсітіліп келді. Өркениеттің өзін таза мәдениет деп санайтын А. Тойнби: «Көшпенділердің тартқан сазайы, шындығына келгенде, эскимостардан кем болмады. Олар бағындырғысы келген табиғи жағдай өздерін даланың қожасы емес, керісінше, құлы қылды. Эскимостар секілді көшпелілер де жылдың төрт мезгілі мен табиғаттың тұтқынына айналды. Даламен байланысты жолға қоямын деп жүріп, әлемнен қол үзді. Олар өз жерлерін жиі-жиі тастап, көршілес отырықшы өркениет иелеріне баса көктеп кіріп, көршілерінің қалыпты тіршілік ағысын талай мәрте тоқтатып тастады. Көшпелілер тарихи оқиғаларға осылай айбарын танытқандықтан, оларды тарихы бар қауым деуге болмайды» - деген болатын. «Тарихы жоқ қауым» дегеннің арғы жағында тұрпайы халық, тағы қоғам, дамуы жоқ дәреже жатыр.

*Арно́льд Джо́зеф То́йнби —
британдық тарихшы, тарих философы,
культуролог и социолог, профессор*

Г.К.Шалабаеваның пікіріне сүйенсек, «дәстүрлі мәдениетте – адам локальды қоғамның өмір салтына сәйкес келетін құндылықтар жүйесінде тәрбиеленеді. Дәстүрлі қоғам ауқымындағы білімдермен қаруланған адам мәдени құндылықтарды құрарда және сақтарда көптеген ұрпақтар жинаған тәжірибені қолданады. Сондықтан ол өз этносы және уақыты үшін жетілген адам», -дейді.

Белгілі мәдениеттанушы
Мұрат Әуезов айтқандай:
«Әлем мәдениетінің
картинасы көшпелілердің
эстетикалық және
этникалық тәжірибесін
ескермей толық және
негізінен дұрыс бола
алмайды».

Француз антропологы Клод Леви-Стросс әлемдік өркениеттің дамуына тек Еуропа ғана үлесін қосты деген концепцияларды терістей отырып, былай деді: «Батыстың ғылыми және өнеркәсіптік революциясы кезеңі – адамзат баласы жүріп өткен мыңдаған жылдың жартысын ғана құрайды. Батыс өркениеті екі-үш ғасыр бұрынғы уақытын адамды тек күшті механикалық қарумен жабдықтауға арнады. Біз осы критерийлер тұрғысынан қарайтын болсақ, адамзат қоғамының даму деңгейінің индикаторы халық рухына жұмсалған энергияға айналмақ. Американдық сипаттағы батыс өркениеті мұның басында тұрады. Ал егер де, қауіпті географиялық жағдайларды бағындыру тұрғысынан алсақ, эскимостар мен бәдәуилер (көшпелі арабтар) алдыға шықпақ. Басқа өркениеттермен салыстырғанда, Үнді жерінде алдыңғы қатарлы философиялық-діни жүйе жасалынды, Қытайда демографиялық күйзелістің психологиялық салдарымен күресетін өмір сүру стилі жанданды. Осыдан үш ғасыр бұрын Исламда батыс өркениеті осы уақытқа дейін шешімін таппаған адам өмірінің техникалық, экономикалық, әлеуметтік және рухани формаларына қажетті теория жасалынды».

Клод Леви-Стросс (1908)-
француздық этнограф
және әлеуметтанушы,
француздық **структурализмнің** бас
ты өкілдерінің бірі.

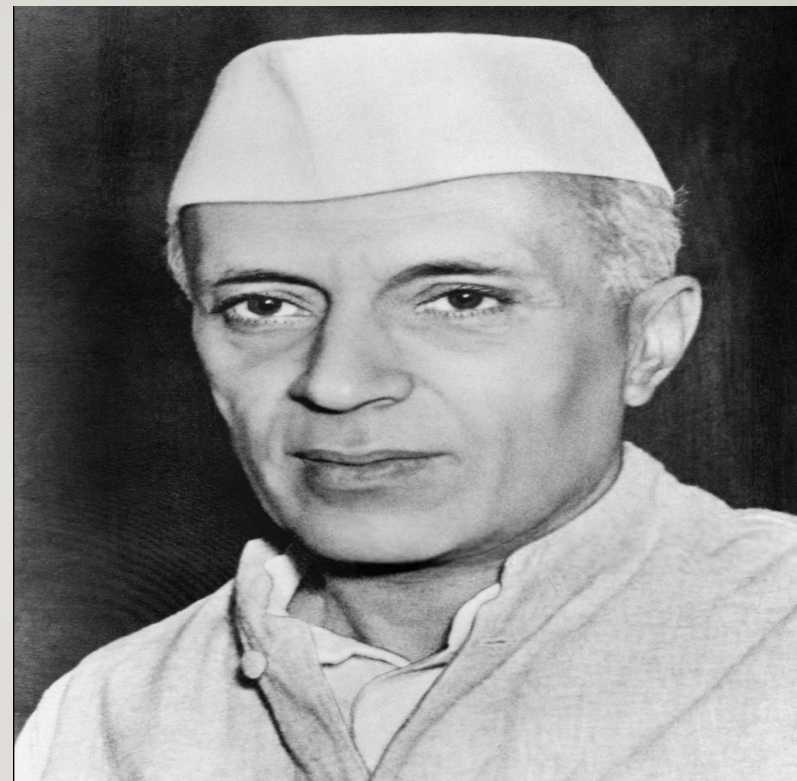
Леви-Стросс Батыс мәдениетіне түркілердің, жекелей алғанда якуттардың қосқан үлесі турасында былайша баяндайды: «20 мың жыл бұрын бірнеше көшпенділер тобы Беринг бұғазы арқылы Америкаға өткен кезде, әлем тарихында қайталанбас іс-әрекеттер жасады. Солтүстік пен оңтүстік арасындағы табиғи ресурстарды зерттеп, жабайы жануарлар мен өсімдіктерді үй жағдайына үйретіп қана қоймай, оларды тамаққа, дәрі-дәрмек түрінде де пайдалана алды. Сонымен қатар, тоқыма өнері, керамика мен асыл бұйымдарды өз қажеттіліктеріне жарата білді ».

Белгілі орыс археологы, академик А.П.Окладников зерттеу еңбектерінде далалықтардың этномәдени жүйесін "Батыс Сібір өркениеті шығысқа қарағанда батыспен тығыз байланыста болған сияқты", – деп атап көрсеткен. Ә. Марғұлан, К.Ақышев, К.Байпақов, т.б. ғалымдар "көшпелілер өркениеті" атауын жиі қолданса, Л.Н.Гумилев, О.Сүлейменов б.з.б. IX ғасырдан б.з. XI ғасыр аралығында көшпелілер мәдениетінің өрлеу дәуірі, Жерорта теңізі жағалауы және Қиыр Шығыс елдерімен салыстырғанда «жасампаздық эволюцияны» бастан өткергенін дәлелдеді. Соның нәтижесінде кеңестік тарихнама жоққа шығарған Еуразия кеңістігіндегі тарихи-мәдени ерекше құбылыс, ғылымға "Дала өркениеті" – деген атпен ене бастады.

Окладников Алексей Павлович – ғалым, тарих ғылымдарының докторы (1947), профессор (1962), КСРО ҒА-ның академигі (1968).

Дала өркениетінің әлемдік өркениетке қосқан үлесіне үндінің саяси қайраткері Д.Неру "Әлемдік тарихқа көзқарас" атты еңбегінде әділ баға беріп, "Атлас картаны ашсаң, алып Азия құрлығының қойнына кіріп жатқан кішкентай Еуропаны көресің. Ол өз алдына дербес құрлық емес, Азияның жалғасы сияқты. Ал тарихты оқитын болсаң — ұзақ уақыт бойы, белгілі бір кезеңде Азияның үстемдік құрғанына көзің жетеді. Еуропаны жермен-жексен еткен де, өркениетке жеткізген де солар. Азияның әлде-бір өңірінен шыққан арийлер, сақтар, ғұндар, моңғолдар, түркілер Азия мен Еуропаға қанат жайып, жаппай қоныстанды. Еуропа ұзақ уақыт Азияның отары сияқты болды» - деп атап көрсетті.

Джавахарлал Неру (ПандитНеру лақап атымен белгілі) — Үндістанның бірінші премьер-министрі

Қазақстан аумағы адамзаттың ертедегі дәуірлерінен, нақтырақ айтқанда «біздің» заманымызға дейінгі мыңжылдықтың басынан бастап XX ғасырға дейін еуразиялық номадизмнің эпицентрі болып қызмет етіп келді. Мұндағы «Еуразия» деп аталатын шартты тарихи-географиялық термин – Орталық Азияның негізгі территориясы, оның ядросы Карпаттан Алтайға дейін созылып жатқан «Ұлы дала» деп аталатын кеңістік. Адамзат баласының тарихындағы ең ұзақ жасаған (үш мың жыл) әлеуметтік тарихи формацияның, «көшпелі өркениеттің» немесе «далалық өркениеттің» өн бойында осы территорияны мекендеген көшпелі этностардың үздік жетістіктерін бойына сіңіре отырып, өзіндік көшпелі шаруашылық-мәдени дәстүрін сақтап қалған бірден-бір халықтардың бірі – қазақтар. Сондықтан да олардың дәстүрлі этномәдениетінің негізгі архетипі – көшпенділік.

Тарихшы ғалымдардың келесі бір тобы көшпелі өмір салты батыстан шығысқа қарай жайылды деген пікірді орнықтырғысы келеді. Бұлардың ойынша, дамудың бір саты жоғары үлгісі болып табылатын көшпенділік байырғы үндіеуропалықтардың «мәдени тегеурінің» нәтижесі көрінеді, оған дәлел ретінде «түрік» этнонимінің шығу төркіні иран тілінен («тур») ауысқан деген болжамды ұсынады. Әлемдегі ең ірі Еуразия құрлығындағы Хинган мен Карпат тауларының аралығын алып жатқан Ұлы дала кеңістігі табиғи географиялық бітім қасиеті жағынан аз күш жұмсап, мол өнім алуға қол жеткізетін көшпелі өмір салттың кіндік мекені даусыз. Мұны табиғатпен тіл табыса орныққан тамаша салт-дәстүрлерімен де дәлелдейді

Қазіргі қазақтардың отырықшылыққа өтуімен экономикалық өмірі өзгергенімен А.Қасабектің айтуынша, «халықтың психологиясы бұрынғы әдетінше байтақ кең далаға өз меңшігіндей қарайды, және бұл түсінік қазақ рухының мәні мен өзегі болып табылады». Дәстүрлі қазақ қоғамында ұрпақтар арасында сақталып келген тарихи-мирастық сабақтастық (диахронды вертикалды) осы өмір сүру үрдісінің (көшпенділіктің) автохондығы мен гомогендігін растайды.

Екі ғасырға жуық уақыт ішінде Ресей империясының құрамында қазақтың дәстүрлі мәдениеті отаршылдық саясат пен батыстық экспансияның әсерінен елеулі трансформациялық процестерді басынан өткерді. Дәстүрлі мәдениеттің ерекшелігін жоғалтпай оны толығымен қамту үшін Т.Х. Ғабитов өзінің монографиясында «мәдениеттер типологиясы» әдісін пайдалана отырып, былайша типтік бітімдерін ұсынады:

- 1.Шаруашылық мәдени типологиясы;
- 2.Әлеуметтік типологиясы;
- 3.Діни дүниетанымдық типологиясы;
- 4.Көркем өнер типологиясы.

Ғабитов Турсун Хафизович - философия ғылымдарының докторы, профессор

Сонымен қатар, адамзат тарихындағы ең ұзақ базистік өмір салтын, ең ұзақ формацияны Еуразия көшпелілері бастан кешірген. Бұл ретте Ә.Кекілбаевтың пайымдауынша: мұның өзі, ең алдымен бір тектес өмір салттың шыңдалуына, біріңғай моральдық-этикалық нормалардың калыптасуына мұрындық болды. Көшпелілер уақыт-кеңістікті игеру арқылы, танып-түсіну арқылы ұдайы шырқай көшіп, жыл құсы сияқты табиғаттың қолайлы белдеулерінде болып отырды. Олардың тіршілігінің мәні – уақыт пен кеңістіктің тылсым сырын қапысыз игеру, төрт түліктің бабын экосистемамен мінсіз үйлестіре білу, көшпелілердің өз тіршілігіне сай келетін материалдық және рухани игіліктер қалыптастыруы, түптеп келгенде, олардың төлтума мәдениетін орнығуына ықпал жасады. Тағы бірде Ә.Кекілбаев: «дүниеде ешқандай отырықшылықпен байланыспайтын таза көшпенді мәдениет жоқ. Европаның көп халықтары - бұрынғы көшпенділер,-деп жазады жазушы. Қазақстандықтардың арғы бабалары да тап солар секілді ежелгі элин, рим, парсы дүниесімен мәдени қарым-қатынас жасай білді. Оның үстіне өздеріне көрші Орта Азия цивилизациясын, Қырым, Таяу Шығыс цивилизациясын жасауға ат салысты.

Кекілбаев, Әбіш (1939). —
Қазақстан жазушысы, мемлекеттік
және қоғам қайраткері

Қазақтың ұлттық төл мәдениеті көшпелі түркі мәдениетінің жалғасы болып табылады. Номадизм – көшпелі түркілердің шаруашылық қызметінің аса маңызды саласы. Номадизм - кеңістіктегі адамдар тобының көшіп – қонуы. Номадизм – шөп жейтін малды көбейту, су және маусымдық жайылымға (қыста – қыстау, күзде – күзеу, жазда – жайлау) көшіп – қону. Бұл дегеніміз – заттық, рухани мәдениеттің қайнар көзі. Тері илеу, киім тігу, тағам түрлерін жасау, ат әбзелдерін жетілдіру ж.т.б. Көне Қазақстан аймағындағы көшпелі мал шаруашылығын б.д.д. I – ші мыңжылдыққа жатқызамыз. Соның негізінде мал шаруашылығының үш типін анықтаймыз: көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы.

Серғали Толыбеков - Ғалым -
экономист, экономика
Ғылымдарының докторы,
профессор

Көшпелілердің озық мәдениеті А.Медоевтың «Гравюры на скалах» атты еңбегінде жан – жақты сипатталған. Онда ат (жылқы) көлік ретіндегі қызметі, өмір сүру динамикасындағы рөлі сипатталды. Мал шаруашылығымен айналысқан түркілер әрдайым құдайлардың қоршауында болды. Сондықтан да олар малдың иесі бар деп түсінді. Мысалы: жылқы (Қамбар ата), түйе (Ойсыл қара), сиыр (Зеңгі баба), қой (Шопан ата). С. Е. Толыбеков: «Көшпелі халықтардағы үй жануарларының культі әлеуметтік таным сипатында болды, яғни, күнделікті күйбең тіршілікте өз көрінісін тауып отырды. Көшпелі халықтар отырықшылық мәдениетіне ауысқан күннің өзінде бұл үдіс мәнін жоғалта қойған жоқ» - деген болатын.

Алан Медоев-археолог

Өркениет зерттеушілерінің бір тобы Евразия даласындағы көшпенділерді тарихи даму процесінен бөліп алып қарауға болмайтынын ескертеді. Өйткені ол көшпенділер, біріншіден, басқа көршілес қауымдармен ара қатынаста болды, ал ол қауымдар болса отырықшы-егіншілер, қала мәдениеті дамыған өлкелерде тұрды. Екіншіден, көшпенділердің өз ішінде жартылай көшпенді, жартылай отырықшы малшылар тобы болды. Үшіншіден, көшпенділіктен отырықшылыққа көшу, қалалық мәдениетпен ұштасу, түйісу тенденциясы тарихта орын алды. Таза көшпенділік Евразияның сайын даласында болған емес, қала мен дала одағы, отырықшылық пен көшпенділік өзара ұштасып, бір-біріне кірігіп, байланысып жатты. Сондықтан да, Евразия сахарасында таза көшпенділер өркениеті емес, дала мен қала мәдениеті ұштасқан Дала өркениеті дамыды. Тарихшылар әлеуетінің бір тобының көшпенділерді динамикада қарап, олардың көшуден отырықшылыққа ауысуын, даладан қалаға орнығуын, тайпалық одақтардан мемлекетке өтуін қарастыруы тарихи әділдік. Тарихи процестер территорияға, хронологияға, этносқа байланысты емес, мал шаруашылығы мен егіншіліктің негізі салынуына, әлеуметтік бөлінушілік тууына, қол өнері мен сауданың дамуына, этностық бірліктің қалыптасуына, күшті әкімшілік жүйе өрістеуіне, біртұтас идеология, діннің күшіне енуіне, эпос пен жазудың болуына байланысты

Сонымен қатар, қазақ болмысындағы Өркениеттіліктің нышаны болып есептелінетін сауда, дипломатия, құрылыс, шаруашылық т.с.с. барлығын қазақтың тарихынан, халық даналығынан, сұңғыла ойларынан, Өмір сүрген ортасынан анық аңғаруға болады. Қазақ халқының және оның ата-тектерінің Әлемдік Өркениетке қосқан басты құндылықтарын Т.Х. Ғабитов төмендегісінше топшылайды:

Еуразиялық көшпелілер кеңістікті игеруде адамзат тарихындағы бірінші жетістікке жетті.

Номадалар адамдандырылған қоршаған ортаны кеңейтті, шөл мен шөлейтті үйлесімді игере алды.

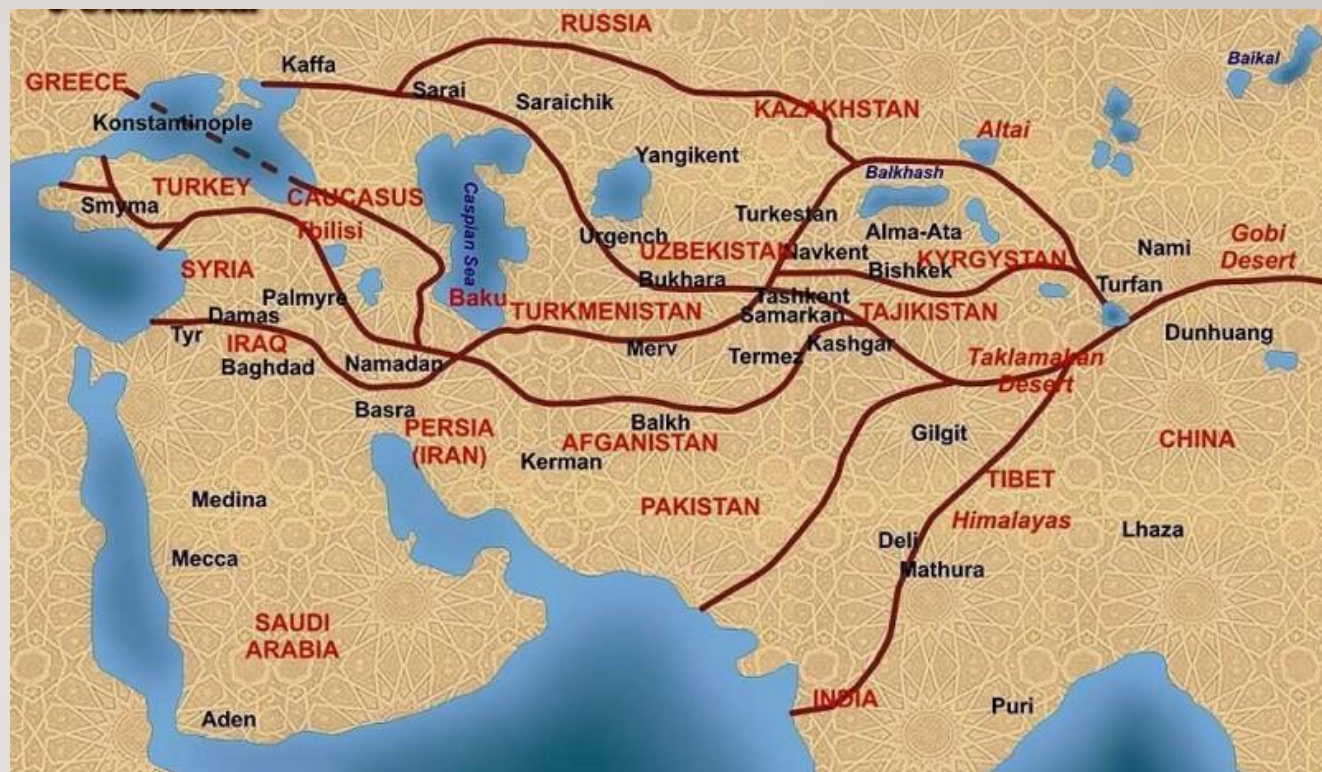
Еуразиялық көшпелілер тарих катализаторлары (А. Вебер) қызметін атқарды, олардағы миграциялық үрдістер жаңа өркениеттер қалыптасуының себебі болды (Үнді, Иран, Ғұн мемлекеті, Араб халифаты т.т.).

Ұлы Жібек жолы және басқа да мәдени коммуникациялық жүйелер арқылы ілкі түркілер Батыс пен Шығыстың арасында дәнекерлік қызмет атқарды, олардың сұхбатына себепкер болды.

Қазақтың арғы тектері әлемдік өркениеттіліктің шалбар, алдаспан, киіз үй, күйме, металл өңдеу, зергерлік, ұсталық сияқты артефактыларын алғашқы болып енгізді.

Түркілердің әмбебапты дүниетанымдық жүйесі – тәңіршілдік, адамдық ынтымақтастық пен келісімшілдіктің маңызды формасы болды.

Ұлы Жібек жолы картасы

Қазақ халқы ұлт (ұлыс, халық, мемлекет, хандықтар) болып, қазіргі қазақ халқын құрап тұрған үш жүз ішіндегі барлық ру-тайпалардың өзара бір атадан, руға, тайпаға, жүз-ұлысқа бірігіп, одақтасып, өзара ынтымақтылықпен (құдандалы, жекжат, сарысүйек т.т. болып) бейбіт түрде ұйымдасып тұтас ел, ұлт, хандық құрды, мұны шежіре деректері нақты айғақтайды. Қазақтың шежірелік дәстүрінің түсіндірмелік қызметінің өзіндік ерекшеліктері болды. Қазақ елі сынды ауызекі мәдениетке негізделген қоғамдарда адам санасы тарихи жадының аса қолайлы және сенімді мұрағаты бола алатынына ешкімнің де күмәні бола қоймас. Сана архивінде ғасырлар бойғы адамдардың тәжірибесі сақталады және осы зейіннің негізінде таным-түсінік қалыптасады. Санадағы адамдардың есі арқылы рухани және материалдық мәдениет, адами өмір тәжірибесі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады және әр нәрсенің себеп-салдары түсіндіріледі. Қазақтың дәстүрлі қоғамында айрықша дамыған ауызша тарихи дәстүрі көшпелі әлеуметтің рухани әрекетінің өнімі болып табылады.

Бүгінгіні түсіну мен болашақты болжау үшін қазіргі адамның алдыңғы буынның жинақтаған әлеуметтік-мәдени тәжірибесіне тереңірек ендеген сайын оның өмірлік және азаматтық ұстанымы да айқындала түседі. Осы тұрғыдан алғанда, қазақтың философиясы мен қазақтың тарихына, мәдениетіне қатысты ғылыми жұмыстардың, зерттеулердің, мақалалардың көбейе түскені ләзім. Бабаларымыздың қалдырған әлеуметтік-адамгершілік үлгідегі өсиеттер мен рухани мұраны терең насихаттап, қалың көпшіліктің игілігіне жарату қажет. Бұл жас ұрпақты ізгілікке, жүрек пен жанның тазалығына, білімділікке, имандылыққа, адамгершілікке, парасаттылыққа, әсемдік пен әдептілікке баулып, тұлғалық қасиеттер қалыптастыруға өзіндік үлесін қосады, қоғамды зиялылыққа үндейді. Қазақтың ауызша тарихы немесе шежіре түптеп келгенде, әрбір тұлғаның, әрбір ұлт пен ұлыстың басқаға танылуы үшін, өзіндік бірегейлігі үшін өзіне тән даралығы болатынын түсінбей, түбірсіз маргиналдыққа әкелетін дүбәра ойлаудан арылып, ұлттың табиғи төлтумалылығының діңгегін құрайтын тарихи өзіндік сананың қалыптасуына оң ықпалын тигізеді.

Қорытындылай келсек, Азия мен Еуропа арасындағы алып кеңістік — ежелгі Дешті Қыпшақ төсінде эволюция жолымен қалыптасқан мәдени-экономикалық, рухани тұтастықты, жартылай көшпелі, жартылай отырықшы тұрмыс кешкен дала тұрғындарының этнотарихи жүйесін "Дала өркениеті" деп атауға толық негіз бар, оған жоғарыда келтірілген мысалдар мен тарихшы-ғалымдардың еңбектері дәлел.

